

‘бацвінне’, *перадок* ‘лаўка’, *запан* ‘фартух’, *бахаток* ‘запруда’, *грунцувацца* ‘хвалявацца’, *цікун* ‘мак з маленькімі галоўкамі’, *пражыліна* ‘жэрдка ў паркана’ і інш.

У час экспедыцыі былі зафіксаваны таксама агульнанародныя словы, якія ў даследаванай гаворцы маюць іншае значэнне або валодаюць большым семантычным аб’ёмам у параўнанні з літаратурнай мовай: *пухліна* ‘падушка’, *пастушка* ‘доктарка, якая нічога не разумее ў сваёй справе’, *барана* ‘стары, слабы, нікчэмны чалавек’, *свінні* ‘грузды’, *падводнік* ‘возчык на падводзе’ і інш.

У гаворцы Талачынскага раёна была выяўлена значная колькасць фразеалагічных дыялектызмаў – устойлівых спалучэнняў слоў, якія ўжываюцца ў дадзеным рэгіёне, але ў сваёй большасці не характэрны для літаратурнай мовы: *баба з бочкай* ‘дажджавая хмара’, *вырваць тры штакеціны* ‘ўехаць, нічога з сабою не ўзяўшы’, *падкузеліць вочы* ‘глядзець спадылба’, *спорціць гладам* ‘сапсаваць здароўе’, *як у бот нагу ўставіўшы* ‘жыць на ўсім гатовым’, *пуцёўку чакаць* ‘быць блізім да смерці’, *туркі-баркі аб’ехаць* ‘шмат у якіх мясцінах пабываць’, *транта аболецкая* ‘чалавек, які вызначаецца невысокім матэрыяльным ці сацыяльным становішчам’, *свяціць вачыма* ‘добра бачыць’, (*не знаць*) *дзе руку палажыць* ‘стаміцца, напрацаваўшыся за дзень’ і інш.

Даследаваная гаворка Талачыншчыны належыць да паўночна-ўсходняга дыялекту Віцебска-Магілёўскай групы з некаторымі асаблівасцямі, уласцівымі іншым тэрытарыяльным дыялектам і асобным гаворкам.

В.І. Несцяровіч (Віцебск)

ІМЕННЫЯ І ЗЛІТНЫЯ ФОРМЫ ПРЫМЕТНІКАЎ У КІТАБЕ XIX ст.

Мэтай артыкула з’яўляецца выяўленне асаблівасцей ужывання ў мове кітаба першай трэці XIX ст. няпоўных формаў прыметнікаў, да якіх адносяцца іменныя і злітныя (сцягнутыя).

У кітабе, створаным у 1832 годзе Абрагімам Хасяневічам, выразна выяўляецца і дамінуе *займеннікавае* скланенне прыметнікаў, у пэўнай ступені характэрнае ўзроўню развіцця сучаснай беларускай мовы. Пераважная большасць канчаткаў, якія атрымлівалі прыметнікі пры скланенні і адлюстраваліся ў мове манускрыпта, цяпер з’яўляюцца літаратурнай нормай. У адных склонах яны займалі пануючае становішча, у другіх – выкарыстоўваліся нараўне з іншымі і ўтваралі граматычныя варыянты. Наадварот, *іменнае* скланенне ў кітабе адсутнічае, сустракаюцца толькі яго рэліктавыя формы, якія тым не менш нярэдка фіксуюцца ў назоўным склоне адзіночнага ліку. Можна сказаць, што ў гэтым заключаецца адна з граматычных асаблівасцей мовы кітабаў увогуле [1, с. 183] і Кітаба Хасяневіча ў прыватнасці. Акрамя гэтага, адзначаецца нямаля выпадкаў ужывання злітных формаў прыметнікаў. З гэтай прычыны ёсць падставы разгледзець гэтыя абедзве асаблівасці.

Калі займеннікавыя прыметнікі ўжываюцца ў кітабе ў атрыбутыўнай і прэдыкатыўнай функцыях, то іменныя толькі ў апошняй. Пры гэтым яны праяўляюць намер да канкурэнцыі з займеннікавымі ў складзе іменных выказнікаў. Такія формы прыметнікаў звычайна ўжываюцца са звязкамі *будзе*, *быў*, *йест*: *хто бы меў у пятніцу умерці.. ад магільнай мукі волен будзе (55a2)*; *таго дня хто захварэе прэвалачэцца хвароба потым здароў будзе (129a11)*; *чэтыры рэчы чэлэвеку добрым будзе кэторые ласкі божэй годзен будзе (58a24)*; *пану богу наслугу велікуу чынїў дзень багамольствам быў пілен (72g5)*; *той бог усему стварэнню рызьку [харчу – аўт.] даваць моцэн йест (39a20-21)*; *калі б таго не чынїў то із кафірымі ровен йест (126b10)*.

Часта ў цяперашнім часе звязка адсутнічае, і гэта ўспрымаецца як адзін з нарматыўных у кітабе літаратурна-пісьмовых варыянтаў: *пашоў на мора ад тых эжно*

акрэнт **пелен** людзей (8265); з добрасьці майой зьмілована учыню хто **вінен** хто не **вінен** ні пазнайіш (115a9); хто **неаднаслоўліў** у таго веры нет (7164); шэйтан мувіл мой верны мілы тэварыш кэторыіе судзьіі пасул беруць на непраўдзіва несправедліва судзець хоць **вінен** а йены невінным [зробяць] (72619-21). Цікава, што пры выкарыстанні поўных форм прыметнікаў у прэдыкатыўнай функцыі ў цяперашнім часе канструкцыі са звязкай *йест* атрымалі большае адлюстраванне.

Іменная форма прыметнікаў наглядна выступае толькі ў мужчынскім родзе, а ў жаночым і ніякім яны не адзначаюцца. Акрамя прыведзеных, можна таксама назваць такія кароткія прыметнікі ў прэдыкатыўнай ролі, як *патрэбен* (968), *удзячэн* (26a4, 67a21), *повінен* (40619), *жыў* (47a24), *рад* (4461), *зупелен* (62620), *грэшэн* (8269). Адносна некаторых можна выказаць меркаванне аб “крэсавым” паходжанні (*пелен*, *зупелен*), іншыя маюць дыялектнае паходжанне ці былі перанесены з ранейшых копіяў, якія адлюстроўваюць больш даўні перыяд развіцця беларускай мовы.

Разам з тым назіраецца паралельнае выкарыстанне іменных і займеннікавых форм у прэдыкатыўнай функцыі, іншы раз – у адным кантэксце: *людзі пачалі крычаць* (..) *і лёсы кідалі хто межы намі грэшэн* *Йунусь рэк йам грэшны* (8267-10); *хіба пайцеца то да ласкі божэй і да майой прычыны годны будзе* (5463); *..і ласкі божэй годзен будзе* (8668).

Ролю іменнай часткі выказніка кароткія формы прыметнікаў выконвалі таксама ў спалучэнні з паўзнамянальнымі дзеясловамі, напрыклад; *кэторы пану богу застаў вінен* *немазеў.. да таго чэловека Азьра іл прыйдзе із мукарамі* (68a10); *э гэтыіе сюрэйі пейучы на прарокэ дулі йак студню выпраталі чары выкінулі прарок стаў здароў* (32619).

У любым выпадку ў ролі іменнай часткі выказніка ўжываюцца **якасныя** прыметнікі, яны наглядна праяўляюць схільнасць да функцыянавання ў кароткай форме толькі ў назоўным склоне і лёгка дапасуюцца да дзейніка. Па сваім значэнні такія кароткія прыметнікі найчасцей абазначаюць стан асобы. Аднак прэдыкатыўная функцыя застаецца іх адзінай сінтаксічнай функцыяй у мове помніка.

Нягледзячы на амаль поўнае выцясненне ўжо ў старабеларускай мове іменных форм займеннікавымі ў складзе іменных выказнікаў. усё ж лічыць цалкам закончаным гэты працэс у першай трэці XIX ст. нельга. Кароткія прыметнікі адзначаюцца як у сучаснай літаратурнай мове, хаця іх ужыванне звужана да лічаных лексем, якія “выступаюць заўсёды ў застылай форме назоўнага склону” [2, с. 243], так і ў народна-дыялектнай [3, с. 88], дзе іх ужыванне не рэгламентуецца. Але іменная народна-дыялектная мова аказвала найпершы і наймацнейшы ўплыў на пісьмовую практыку татарскіх капіістаў. Вось чаму можна меркаваць, што дадзеная адметнасць у мове кітабаў мела некаторую падтрымку з боку жывых гаворак, дзе працэс распаўсюджвання поўных форм быў хутчэй за ўсё нераўнамерны. Усё ж трэба зыходзіць з таго, што любая граматычная з’ява, у тым ліку і кароткія прыметнікі, маглі “затрымлівацца” ў мове кітабаў XIX ст. не толькі пад уплывам ранейшых копіяў (чаго адмаўляць нельга), але і мець хоць бы нязначную падтрымку ў народна-дыялектнай мове. Інакш бы архаічныя, на першы погляд, формы, якімі падаюцца іменныя прыметнікі ў пачатку XIX ст., не мелі б такога прыкметнага выкарыстання ў кітабе і не заяўлялі пра сябе як варыянтную граматычную норму ў складзе іменных выказнікаў. У гэтым, як ні дзіўна, таксама праяўлялася і філалагічная пазіцыя капііста.

Іменныя формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду ў прэдыкатыўнай ролі не адзначаюцца, па крайняй меры, у Кітабе А.Хасяневіча. Ёсць *няпоўныя* формы прыметнікаў, статус якіх не так проста вызначыць: з’яўляюцца яны іменнымі або злітнымі – *уночы йесць і піць аж покі значна будзе нітка чорнай ад белай* (4665); *кажнайе быдла заплаціца за душу адну.. трэба гледзець што б не хрома не сылепа_было* (52617);

мувіл мусульманскайе вера **святлейша** за гэтуў чару (13062). І ўсё ж падаецца, што ў складзе іменнага выказніка выступаюць ужо злітныя формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду на месцы іменных, хаця скласці канкурэнцыю аналагічным займеннікавым формам прыметнікаў у гэтай ролі яны не змаглі: *жадна рэч роўна не будзе* (23614); *калі б із трукісны пекельней адна крапля на сьвет капнула то бы жыццё люцкайе горка было* (28a11). Можна меркаваць, што статус такіх лексем, як *роўна*, *горка*, вызначаецца тут не іх сінтаксічнай роляй (спрадвеку на гэтай пазіцыі знаходзіліся іменныя формы), а размяшчэннем націску. Напісанне *о* (націсканога) у першым складзе якраз і сведчыць, што гэта злітныя формы, таму што ў іменных формах прыметнікаў жаночага роду націск падае на апошні склад. Думаецца, у дадзеным выпадку злітнымі формамі прыкапіраванні манускрыпта і былі заменены іменныя. І ў гэтым таксама можна бачыць філалагічную працу капііста, арыентаванага ў падборы граматычнай формы на ўласныя гаворкі.

Аналагічная карціна назіраецца і ў множным ліку ў складзе іменных выказнікаў, дзе прыметнік па функцыі з'яўляецца іменным, а па сутнасці – злітным: *ад пекла вольны будуць* (5466); *земля і неба поўны сталі сьветласці* (11566); *райскіе патравы смачны будуць* (26a12). Злітныя прыметнікі *вольны* і *поўны* маюць націск на аснове, у той час у статусе іменных яны мелі б націск на канчатку – *вальны*, *паўны*, што несумненна адлюстравалася б у іх напісанні праз *а* ў першым складзе.

Найчасцей злітныя формы мелі якасныя прыметнікі, выступалі яны ў атрыбутыўнай функцыі: *абы людзі посполіты моглi лепей разумець* (9621); *калі чэзевек наўчоны чэрэз село мусульманскайе перэйехаў або чырэз зірэць* [могілкі – аўт.] *мусульманскайу тэды тым людзем ласка божа будзе* (45a22). Зрэдку ў ролі іменнага выказніка або азначэння магла выступаць і злітная форма адносных прыметнікаў: *пеўне вера найлепша у пана бога мусульманска* (70611); *хто клене бога то над нім кледба божэйа і анельска*.

Усё ж дамінуючай граматычнай нормай пры выражэнні іменнага выказніка былі поўныя формы якасных і адносных прыметнікаў, якія часцей запісваліся ў назоўным і радзей – у творным склоне адзіночнага або множнага ліку. У якасці дзеяслоўнай звязкі выкарыстоўваліся розныя тыпы – *быў*, *будзе*, *маіе быць*, *стане*, *учыніць* і пад. у прошлым і будучым часе і *йест* або *без яе* – у цяперашнім: *гэты чэзевек недобры быў* (48a17); *людзі смутныіе будуць дня суднаго* (17a7); *а твайа абетніца маіе быць праўдзівайа* (27a2); *істраху стала парсуна маіа жоўтаіе* (108a10); *відзіў ангела дзіўнаго йак гляне гэты сьвет пусты учыніць* (104610); *то йест дарога праўдзівайа* (2768); *мекка мувіла йа шчаслівайе у пана бога жэ у мене мухаммед прарок радзіўсе* (125a5); *ад агню пекельнаго йего вольным учыню* (38615); *калі хто айцу матцэ прэціўным будзе.. прэшчане не атрымаіе* (43617); *воды горыкіе сталі салодкімі* (26a21).

У Н.-В. скл. адз. ліку кароткую форму маюць прыналежныя прыметнікі, якія як граматычны разрад інтэнсіўна выкарыстоўваюцца ў кітабах увогуле. Афармляюцца яны з дапамогай суфіксаў *-оў*, *-аў* (<-эў, <-еў), калі ўтвораны ад уласных або агульных назоўнікаў мужчынскага роду: *сын талібоў* (29a12), *сын аббасоў* (30614), *імранаў сын* (94a2), *сын алееў*, *сын азерэў* (82a13). Формы, утвораныя ад уласных назоўнікаў жаночага роду, ужываюцца з суфіксам *-ін*, напрыклад, *мерйамін сын* (9267). Ва ўскосных склонах гэтыя прыметнікі маюць канчаткі поўнага скланення – *ад агню немрудовага* (53611); *сына сабітовага* (5962) і пад.

Адметнасцю даследуемага манускрыпта з'яўляецца адлюстраванне скланення прыметнікаў, уласцівага тагачаснай народна-дыялектнай мове, да якой капіісты, у тым ліку і А. Хасяневіч, звярталіся заўсёды. З другога боку, уплыў папярэдніх копіяў на захаванне нехарактэрных жывой мове формаў прыметнікаў варта ўлічваць таксама.

Выкарыстаныя факты дазваляюць зрабіць некаторыя падагульненні:
іменныя прыметнікі мужчынскага роду ў ролі выказніка ў беларускай мове на пачатку XIX ст. былі з’явай зразумелай і лёгка пранікалі на старонкі арабскаалфавітных рукапісаў. У Кітабе Хасяневіча не так ужо і мала падобных выпадкаў. Але гэтая функцыя іменных прыметнікаў была адзіная;

кароткія прыметнікі у атрыбутыўнай функцыі ў кітабе не адзначаюцца. Наадварот, канструкцыі з поўнымі формамі прыметнікаў сталі адзінай нормай;
назіралася актыўнае ўжыванне злітных форм прыметнікаў замест іменных у жаночым і ніякім родзе.

Літаратура

1. Łapicz, Cz. Kitab tatarów lietuwsko-polskich (paleografia, grafia, język) / Cz. Łapicz. – Toruń, 1986. – 236 s.
2. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / Нав. рэд. А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 351 с.
3. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. – Мінск: Вышэйшая школа, 1980. – 304 с.
4. Булахаў, М.Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. У 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксічны нарыс / М.Г. Булахаў. – Мінск: БДУ, 1971. – 293 с.

С.У. Палашкевіч (Мінск)

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ “СЛОЎНІКА БЕЛАРУСКІХ ІМЁНАЎ” І.Я. ЯШКІНА

У пачатку XXI ст. беларуская анамастычная лексікаграфія працягвае плённа развівацца. За апошнія дзесяцігоддзе з друку выйшла больш за 20 тапанімічных і антрапанімічных слоўнікаў, у якіх разглядаюцца самыя розныя аспекты функцыянавання беларускіх онімаў: вызначаецца іх паходжанне, тэрыторыя бытавання, падаюцца этымалагічная даведкі і інфармацыя пра дакументальныя і лексікаграфічныя крыніцы, дзе зафіксаваны найменні. Большасць выданняў укладзена ў адпаведнасці з пэўнай навуковай канцэпцыяй інтэрпрэтацыі онімнай лексікі. У гэтым плане не з’яўляецца выключэннем і “Слоўнік беларускіх імёнаў” І.Я. Яшкіна (Мн., 2009). Як адзначае аўтар, у выданні ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве апісваецца паходжанне і значэнне ўласных імёнаў беларусаў – праваслаўных і католікаў. Да гэтага інтэрпрэтацыяй беларускіх уласных імёнаў з улікам канфесійнай прыналежнасці іх носбітаў займаліся М.В. Бірыла і А.К. Усціновіч, якія ў слоўнікавыя артыкулы ўключалі інфармацыю пра крыніцы фіксацыі онімаў і колькасныя звесткі адносна частотнасці ўжывання пэўнай формы ўласнага імя.

У мегаструктуру “Слоўніка беларускіх імёнаў” І.Я. Яшкіна ўваходзяць “Прадмова”, “Умоўныя скарачэнні” і пяць частак: “Імёны, іх паходжанні і значэнні ў беларускіх праваслаўных”, “Імёны, іх паходжанні і значэнні ў беларускіх католікаў”, “Імёны па бацьку ў праваслаўных”, “Імёны па маці ў праваслаўных”, “Імёны па бацьку ў беларускіх католікаў”.

У прадмове аўтар характарызуе слоўнік Ёзэфа Бубака “Księga naszych imion”, які выкарыстоўваўся ім для апісання онімаў, указвае на перавагу названага выдання ў параўнанні з працамі М.В. Бірылы (“Беларуская антрапанімія”) і І.І. Трышняка (“Словник українських имен”), падае інфармацыю пра асаблівасці пашырэння праваслаўных і каталіцкіх імёнаў на тэрыторыі Беларусі.

Ва “Умоўных скарачэннях” прадстаўлены літаратурныя крыніцы матэрыялу, скарачэнні найменняў моваў, раёнаў і абласцей. У прыватнасці, у спісе літаратурных крыніц пазначаны старажытныя выданні “Архив Русского географического общества”